

PATRIARHUL KIRIL LUKARIS DESPRE UNITATEA ETNO-CONFESIONALĂ A ROMÂNILOR

Ioan-Aurel POP

Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei (1697-1701) a marcat profund evoluția națiunii române în secolul al XVIII-lea, însă acest proces are puternice rădăcini în trecut¹. Inițial, unirea aceasta religioasă a fost înțeleasă și ca o "eliberare" a bisericii românești de sub presiunea bisericii calvine². Cum s-a ajuns la încercarea de "calvinizare" a bisericii românilor?

În ajunul Reformei religioase, locuitorii Transilvaniei erau fie români ortodocși, fie unguri, sași și secui, aceștia din urmă fiind cu toții catolici. Țara era condusă de cele trei stări sau națiuni, adică de nobilimea maghiară, sași și secui, iar credința romană era religia dominantă, oficială în voievodat ca și în întreg Regatul Ungariei. Românii ca entitate nu aveau nici un rol politic în țară, fiindcă nu erau acceptați drept stare sau națiune; biserica lor, considerată și numită "schismatică", nu se bucura nici ea de recunoaștere oficială³.

În ciuda unei păături subțiri de nobili români trecuți la catolicism, imaginea de ansamblu a românului în conștiința publică era aceea de supus și ortodox, iar cea a ungarului, sasului, secuului era de locuitor cu drepturi depline și (adevărat) "creștin". De altminteri, în izvoare, tandemul ortodocși-catolici este înlocuit în Transilvania cu acela de "valahi" - "creștini".

În secolele XIV-XV, s-au desfășurat cu ajutorul "brațului secular" ungar ample campanii de atragere a românilor la catolicism. Aceste campanii au eșuat în mare măsură și datorită implicării pe față a politicii statului ungar în convertire.

După Reformă, cea mai mare parte a privilegiilor din Transilvania (devenită principat autonom sub suzeranitate otomană și lărgită teritorial) - sașii, ungurii - au ajuns luterani, calvini și unitarieni, iar românii - majoritatea populației țării - au rămas ortodocși. Luteranii, calvini, unitarieni și puținii catolici rămași vor forma "religiile recepte" (= oficiale, recunoscute, acceptate legal), iar ortodocșii (românii) vor forma mai departe o confesiune "tolerată" (= răbdată, îngăduită), până când avea să dureze bunul plac al privi-

¹ David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, 1984, p. 134-150; Francisc Pall, *Inochentie Micu-Klein. Exilul la Roma (1745-1768)*, ediție de Ladislau Gyémánt, I, Cluj-Napoca, 1997, p. 3-13.

² Avram Andea, Aurel Răduțiu, *Transilvania sub stăpânire habsburgică*, în "Istoria României. Transilvania", I, Cluj-Napoca, 1997, p. 650.

³ Ioan-Aurel Pop, *Istoria Transilvaniei medievale: de la etnogeneza românilor până la Mihai Viteazul*, Cluj-Napoca, 1997, p. 207-213.

legiaților (*usque ad beneplacitum principum et regnicolarum*)⁴.

Natural, românii au urmărit de la un timp, prin elitele lor, să iasă din această stare de supunere. Ieșirea, emanciparea implica însă mari riscuri și presupunea, în timp, renunțarea la ortodoxie. Mesele, atașate vechii credințe, erau aproape imposibil de clintit. Totuși, au existat și după trecerea privilegiaților la Reformă mai multe încercări de schimbare a confesiunii românilor. Cea mai intensă presiune a fost dinspre calvinism și - pe alocuri și cu intermitențe - dinspre luteranism (circa 1550-1570). A urmat pentru români o perioadă de relativă liniște, datorită Reformei Catolice (Contrareformei) promovată de principii din familia Báthory, mai ales de Ștefan Báthory, caracterizat printr-un spirit de toleranță față de ortodocși. O situație favorabilă au avut românii transilvani în timpul scurtei domnii a lui Mihai Viteazul (1599-1601, cu intermitențe), când principele plănuia ridicarea ortodoxiei între "religiile recepte", cu ajutorul împăratului habsburg⁵. Frământările de după moartea lui Mihai Viteazul au făcut loc în Transilvania unui șir de principii calvini și filoturci, între care Gabriel Bethlen (1613-1629) ocupă un loc marcant⁶.

Principele calvin și maghiar s-a străduit să păstreze echilibrul între "religiile recepte" și să permită funcționarea în condiții mai bune a confesiunii ortodoxe. Bethlen i-a confirmat pe Teofil și Eftimie ca episcopi ai Vadului și pe Teoctist, Dosoftei și Ghenadie ca mitropoliți ai Ardealului și Partium-ului, cu scaunul la Bălgrad (Alba Iulia). Preoțimii române i-au fost restituite în 1615 bunurile confiscate, iar în 1624 aceeași preoțime a fost scutită de decima (dijma) din grâne și vite. Tot atunci s-a decis ca fii iobagilor români să nu mai fie opriți de la învățătură⁷. Între cauzele acestei atitudini de reală toleranță față de ortodoxie, se cuvin menționate concepțiile mai moderne ale principelui în chestiuni confessionale, susținerea de către puterea suzerană (Poarta Otomană) a credințelor necatolice, poziția Principatelor Române vecine (Țara Românească și Moldova) de protejare a bisericii răsăritene din Transilvania⁸.

Spre finalul domniei însă, odată cu gândurile de mărire și cu planurile sale de anvergură europeană (obținerea coroanei Poloniei, cu sprijin suedez și rusesc), Gabriel Bethlen a devenit mai radical și în materie de credință. Noua sa atitudine față de românii ortodocși, atât de numeroși în principatul său, se vede din corespondența sa cu patriarhul de la Constantinopol⁹.

⁴ D. Prodan, *op. cit.*, p. 94-109.

⁵ Pompiliu Teodor, *Politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în "Revista istorică", IV, 1993, nr. 5-6, *passim*.

⁶ Petru Bunta, *Gabriel Bethlen*, București, 1981, *passim*; Lajos Demény, *Bethlen Gábor és kora*, București, 1982, *passim*.

⁷ Niculae M. Popescu, *Chiril Lucaris și ortodoxia română ardeleană*, în "Biserica Ortodoxă Română", LXIV(1946), nr. 7-9, p. 4; Aurel Jivi, *Orthodox, Catholics and Protestants. Studies in Romanian Ecclesiastical Relations*, Cluj-Napoca, 1999, p. 116-118.

⁸ Avram Andea, Susana Andea, *Principatul Transilvaniei sub suzeranitate otomană (1541-1691)*, în "Istoria României. Transilvania", Cluj-Napoca, 1997, p. 583-590.

⁹ Vezi referiri la Nicolae Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, ediție de Georgeta Penelea, București, 1989, p. 166-167; 171; 174; Ioan Lupaș, *Istoria unirii*

Dintr-o scrisoare patriarhală, emisă la 2 septembrie 1629¹⁰, se desprind ideile, intențiile și planurile principelui transilvan, dezvăluite capului Bisericii Răsăritului: soarta preoților români este demnă de plâns și legea creștină decăzută (*nocivam, ignominiosamque Valachorum... sacerdotum sortem ...morum, religionisque Christianae depravatio*); principele promite nenorocitului popor român și preoților săi largă sa bunăvoință și protecție (*miseræ huic genti, sacerdotibusque eius amplam benevolentiam et protectionem*); condiția sau prețul acestei bunăvoințe este trecerea românilor de la ortodoxie la calvinism; pentru realizarea acestei convertiri ar fi nevoie de sprijinul direct (*asistentia*) al patriarhului), mai precis de încurajarea cât de mică a acestuia din urmă adresată "episcopului acelor ținuturi", Ghenadie (*Gemmadius... levissimum obtineret afflatum*); Ghenadie ar urma să fie înduplecat întâi la tăcere și apoi la acțiune (*ad tacendum, perinde ac ad agendum*), dacă patriarhul și-ar "închide ochii și urechile" față de presiunea de convertire; împăratul turcilor nu s-ar opune unei atare întreprinderi; regele Suediei, principele Brandenburgului și mulți principii ai Germaniei au încuviințat intenția de calvinizare a românilor; este mai bine ca românii să fie atrași la calvinism decât la catolicism, întrucât credința Romei este plină de greșeli (*plena errorum est*); călugării și preoții români din Transilvania nu au, de fapt, nici o religie (*kalugeros, popasque Valachorum... nullam plane habere religionem*) și, decât să nu aibă niciuna, mai bine ar fi să aibă una, fie ea și greșită (după cum cred răsăritenii și patriarhul că este calvinismul); acele țări sunt mai fericite în care există cât mai puține deosebiri religioase (*illa sint feliciora regna, in quibus quam paucissimæ religionum vigent discrepantiae*).

Acestor idei, intenții și planuri ale lui Gabriel Bethlen le răspunde Kiril Lukaris, patriarhul de la Constantinopol, sub a cărui oblăduire se aflau și bisericile românilor¹¹. A fost un patriarh *sui generis*, deschis dialogului interconfesional și acuzat chiar de tendințe calvinizante, mai ales după apariția lucrării "Mărturisirea bisericii ortodoxe", publicată sub numele său la Geneva, în martie 1629¹². În scrisoarea analizată aici însă, Kiril Lukaris se dovedește un apărător ferm și luminat al credinței și bisericii sale. Înaltul ierarh cunoștea

românilor, București, 1938, p. 160; D. Prodan, *op. cit.*, p. 108.

¹⁰ Szilády Áron, Szilágyi Sándor, *Török-magyarkori állam-okmánytár*, vol. II, Pest, 1869, p. 137-140 (text latin); Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane*, vol. I (1599-1699), Cluj, 1940, p. 177-179. Cele mai bune ediții din România ale textului scrisorii patriarhale de la 2 septembrie 1629 - cu traducere în românește - au fost date de Niculae M. Popescu, *op. cit.*, p. 19-24 și de Ioan Vasile Leb, *Ortodoxia transilvană între Reformă și Contrareformă, sec. XVI-XVII*, în vol. "Teologie și cultură transilvană în contextul spiritualității europene în sec. XVI-XIX", îngrijit de Ioan Vasile Leb, Cluj-Napoca, 1999, p. 144-151.

¹¹ Vezi Germanos, Metropolitan of Thyateira, *Kyrrillos Loukaris, 1572-1638. A Struggle for Preponderance between Catholic and Protestant Powers*, London, 1951, *passim*; George A. Hadjiantoniou, *Protestant Patriarch. The life of Cyril Lucaris (1572-1638), Patriarch of Constantinople*, Richmond (Virginia), 1961, *passim*.

¹² Lucrarea a fost republicată în 1633. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș până la 1918*, Cluj-Napoca, 1992, p. 151-153; Ioan Vasile Leb, *op. cit.*, p. 143.

bine situația românilor și a țărilor locuite de ei¹³. În 1601, Lukaris, pe atunci singhel al Patriarhiei ecumenice, era chemat de Meletie Pigas (patriarhul Alexandriei), care-și simțea aproape sfârșitul. În drumul său din Polonia (unde se afla în misiune ca exarh patriarhal) spre Constantinopol, Lukaris se opri la Iași, loc în care avea să rostească unele predici. În septembrie 1601, tânărul monah era ales patriarh al Alexandriei, funcție în care avea să rămână până în 1620. Între anii 1612-1615, înaltul ierarh va sta mult timp la Târgoviște, la curtea principelui Radu Mihnea, la București și la Iași. În toamna anului 1614, el va participa în capitala Valahiei la sfințirea mănăstirii Radu Vodă, reconstruită de Radu Mihnea. În această ambianță, în 1615, urmașii Buzeștilor închinău mănăstirea Stănești, din județul Vâlcea, Patriarhiei din Alexandria. În 1620, an în care face o nouă călătorie în Țările Române, Kiril Lukaris este mutat în scaunul constantinopolitan, devenind patriarh ecumenic. Din acest moment, legăturile înaltului ierarh cu lumea românească sunt tot mai intense: în 1623, el - împreună cu alți patriarhi - confirmă satul Izvorul Alb, din Mehedinți, dăruit de principele Radu Mihnea postelnicului Pătrașcu, fiul lui Petru Cercel, fost principe al Țării Românești (1583-1585); în 1628, confirmă închinarea mănăstirii principelui Moldovei, Miron Barnovschi (1626-1629, 1633), din Iași către Sfântul Mormânt; în 1630, întărește scutirea de dări a locuitorilor satului Poieni, dăruit de Leon Vodă Tomșa (1629-1632) - domnul Țării Românești - Sfântului Mormânt etc.

Cum se vede, Kiril Lukaris cunoștea bine, din interior, societatea românească, el petrecând mult timp în ambianța principilor, ierarhilor, cărturarilor și boierilor români de la Târgoviște, București și Iași. Pe de altă parte, patriarhul s-a aflat din tinerețe în strânse legături cu lumea protestantă, cu personalitățile (David Höschel, Friederich Sylberg, Cornelius Haga, Jan Uytenbogaert, David Le Leu de Wilhelm, Antoine Leger, Thomas Roe și alții) și scrierile din mediul protestant¹⁴. De aceea, răspunsul său la scrisoarea (scrisorile) și soliile principelui transilvan Gabriel Bethlen este în cunoștință de cauză. Patriarhul ecumenic, fin cărturar și abil diplomat, formulează următoarele idei în acest sens: "bunavoința și protecția" principelui față de "acest popor demn de milă" al românilor sunt apreciate, dar condiția (prețul) lor - adică atragerea acestor români la calvinism - nu poate fi înțeleasă și acceptată de capul bisericii răsăritene; convertirea românilor la calvinism nu se poate realiza însă nici din alte motive:

a) opoziția românilor înșiși, care nu ar putea să fie înduplecați spre a îmbrățișa de bună voie tocmai calvinismul; b) prejudicierea netă a celorlalte credințe (catolicism, luteranism, unitarianism), care se bucură de drepturi egale în Transilvania; c) tulburarea și iritarea sufletelor în țară; d) legătura de sânge și de simțiri care trăiește, deși în mod tainic, dar cu atât mai puternic, între românii din principatul Transilvaniei și locuitorii țărilor Valahiei și Moldovei (...*sanguinis, affectuumque nexus, qui inter Valachos dittonis Transil-*

¹³ Prezent în Țările Române încă din 1594, Lucaris a revenit de mai multe ori la București, Iași, Târgoviște, mănăstirea Bistrița, unde a ținut slujbe, predici, a elaborat lucrări și s-a aflat în legături cu principii, ierarhi și demnitari ca Ieremia Movilă, Radu Mihnea, Ștefan Tomșa, Gheorghe Movilă, Luca Stroici, boierii Buzești. Vezi Nicolae M. Popescu, *op. cit.*, p. 5-15; Aurel Jivi, *op. cit.* p. 64-99.

¹⁴ Aurel Jivi, *op. cit.*, p. 100-119.

vanicae, ac incolas terrarum Valachiae, Moldaviaeque, clancularius quamquam, ast arctissimus tamen viget); e) poziția principilor români extracarpatici, care, fără îndoială, nu vor fi de acord niciodată cu aceasta și vor pune în mod absolut sigur piedici, dacă nu cu armele atunci cel puțin prin îndemnuri tainice (*In id sane principes vicini dictarum terrarum nunquam concedent, obicesque, si non armis, saltem occultis suggestionibus certo certius ponent.*); credința lui Bethlen și a oamenilor săi - calvinismul - nu este păgână, ci creștină, dar ea se deosebește de ortodoxie mai mult decât credința catolică; a avea o religie greșită (cum crede biserica răsăriteană că este calvinismul) este ca și cum nu ai avea niciuna; sârmanul popor român ar putea trece la calvinism numai din ignoranță sau prin forță; dacă principele ar aplica politica sa de calvinizare față de români, patriarhul nu s-ar putea opune efectiv din cauza depărtării prea mari și a lipsei sale de forțe; pe de altă parte, biserica nu se cuvine să lupte cu arme de război, ci prin cuvânt, căci altfel s-ar săvârși un păcat foarte mare; rațiunea principilor este aceea de a avea în țările lor cât mai puține deosebiri de credință, dar biserica (ortodoxă) nu poate adopta niciodată acest precept, deoarece "nu ne este iertat să jertfim credința noastră de dragul unor rațiuni politice" (*non licet enim nobis... fidem nostram politicis rationibus immolare*); poate că unii principii ar sprijini calvinizarea românilor, dar ceea ce este plăcut unora poate să aducă pagubă altora; patriarhul subliniază iarăși că nu ține de slujba sa să lupte cu arme pământești contra atentatului la confesiunea românilor, dar că se va ruga lui Dumnezeu să-și reverse spiritul său cel sfânt asupra sârmanului popor român.

Acest răspuns patriarhal nu ar fi fost probabil de natură să-l influențeze prea mult în chestiunea convertirii românilor pe principele transilvan, numai că el avea să-și sfârșească zilele la 15 noiembrie 1629. Urmașii săi, deși nu au putut schimba credința supușilor români din Transilvania, au menținut tutela calvină asupra bisericii românești din această provincie până la venirea austrieților, la finele secolului al XVII-lea.

Scrisoarea detaliată mai sus și datată la 2 septembrie 1629 are în atenție un subiect central și concret, anume chestiunea atragerii românilor transilvăneni la calvinism, dar cuprinde și o seamă de judecăți de valoare mai generale, privitoare la concepțiile religioase și politice vehiculate în epocă. Ambii protagoniști ai scenei evocate aici emit idei și reguli de guvernare, prioritar politice din partea principelui Transilvaniei și prioritar religioase din partea patriarhului ecumenic. Cei doi formulează însă și opinii din domenii opuse statutului lor, anume Gabriel Bethlen are păreri despre religie, iar Kiril Lukaris despre politică sau despre guvernarea laică. De obicei, aceste idei, opinii, propuneri nu concordă. Opoziția între cei doi lideri pornește de la subiectul central al corespondenței lor: principele dorește atragerea românilor ortodocși la calvinism, iar patriarhul nu aprobă această intenție. Contradicția se insinuează însă, vag și treptat, chiar de la începutul scrisorii, deoarece patriarhul spune că apreciază "bunăvoința" lui Bethlen pentru români, care, în fond, erau supușii săi, dar nu acceptă condiționarea acestei "bunăvoințe" de trecerea românilor la calvinism. Prin urmare, patriarhul nu înțelege nici să intervină în acest sens pe lângă "episcopul Ghenadie", cum sugera principele transilvan. Alt punct de dezacord este atitudinea față de biserica Romei: înaltul ierarh răsăritean scrie clar că aceasta este mai aproape de ortodoxie decât calvinismul, pe care îl apreciază drept "religie greșită". Lukaris se delimitează și de metodele

politice laice ale lui Bethlen; nu aprobă eventuala folosire a forței contra românilor și refuză el însuși să apeleze la forță pentru a apăra ortodoxia. Ca om al bisericii, patriarhul și-a impus să acționeze doar cu cuvântul.

Scrisoarea patriarhală face și câteva importante referiri la chestiunea națională în general și la națiunea română în special. În primul rând, Gabriel Bethlen este considerat un principe "cârui Dumnezeu i-a încredințat spre ocrotire atâtea popoare așa de mari", ceea ce arată că patriarhul știa bine care era componența etnică a Transilvaniei. Acesta mai știa și că principele calvin ducea o politică de nivelare confesională, după un principiu, se pare, general acceptat în epocă și care considera "fericirea" țărilor cu atât mai mare cu cât deosebiri de credință erau mai puține. Această tendință de uniformizare face parte categoric din arsenalul politic al statelor naționale moderne. Lukaris nu o putea aproba fiindcă ea acționa în detrimentul ortodoxiei și fiindcă centrul bisericii răsăritene era dominat de un stat ostil și necreștin. Înaltul ierarh mai știa că românii nu erau recunoscuți între "națiunile" (adică stările sau grupurile etnice privilegiate) Transilvaniei, alături de maghiari, sași și secui. De aceea, acești români nici nu sunt numiți *natio* ci *gens*; statutul de inferioritate al românilor reiese și din expresia de *miseră gens*, folosită în mod constant la adresa lor¹⁵. În ochii celor doi conducători, românii nu sunt oficial o națiune, ci un popor (o populație) demn de milă sau sărman. Situația de "popor sărman" a românilor, generată în fapt de statutul lor inferior între etniile Transilvaniei, este explicată de Bethlen prin starea decăzută a preoțimii, stricarea legii creștine, neînțelegerea evangheliilor etc. Lukaris preia această explicație mai mult ca pe o consecință decât ca pe o cauză a ignoranței românilor. El nu poate accepta ceea ce pretindea indirect Bethlen, anume că ortodoxia era cauza stării nenorocite a românilor. Patriarhul știa bine că principele calvin făcea o pledoarie *pro domo*, că exagera în oarecare măsură, că românii, cel puțin după 1550, aveau cărți bisericești tipărite în limba lor, unele chiar cu tentă calvină, cărți care circulau până la nivel de parohie. Pe de altă parte, presiunea calvină asupra românilor și chiar calvinizarea ierarhiei lor nu erau de dată recentă, ci aveau rădăcini de la jumătatea secolului al XVI-lea. Cu alte cuvinte, cei doi conducători erau de acord cu starea "sărmană" a românilor, dar vedeau diferit cauzele acestei situații.

Mai mult, Kiril Lukaris face chiar distincție între situația politică și confesională subordonată a românilor din Transilvania și statutul lor general de comunitate etnică. Patriarhul știa că românii din Transilvania erau legați strâns prin origine și simțire de masa poporului lor din Valahia și Moldova și că principii români ai acestor două țări ar putea sări în apărarea românilor supuși lui Bethlen, fie cu armele, fie cu îndemnuri tainice. Ambele idei au acoperire, în sensul că au fost verificate în trecut, cu mult înainte de 1629. Ultima intervenție importantă a unui principe român în Transilvania fusese cea a lui Mihai Viteazul (1599-1601), perceput și ca ocrotitor al românilor¹⁶. Românii din Transilvania erau acuzați la 1599 că s-au ridicat la luptă contra nobililor unguri "încurajați de încrederea că dobân-

¹⁵ În acest context, traducerea lui *gens* prin *națiune*, cum s-a procedat până în prezent, ni se pare nepotrivită.

¹⁶ Vezi Ioan-A. Pop, *Națiunea română medievală. Solidarități etnice românești în secolele XIII-XVI*, București, 1998, p. 15-36; 129-146.

diseră un principe din neamul lor". Mai erau acuzați, de asemenea, că acționau în unire cu frații lor veniți de la sud de Carpați. Se mai știa în mediile elitare ale Transilvaniei că Mihai Viteazul i-a pregătit pe românii de acolo pentru venirea sa "prin tainica lucrare a preoților săi". Toate acestea dau dreptate lui Lukaris: convertirea românilor ardeleni la calvinism nu se putea face fără ruperea unității naționale a acestora, a legăturilor care-i uneau cu românii din Valahia și Moldova și fără anihilarea opoziției principilor români. Or, aceste două lucruri, după opinia indirect exprimată a lui Lukaris, erau peste puterea principelui Bethlen.

Prin aprecierea realistă a rolului coeziunii și unității românilor, patriarhul ecumenic vedește o cunoaștere corectă a stadiului de evoluție a națiunii române. Dacă românii din Transilvania nu erau acceptați ca "națiune" formală în acea țară, ei se dovedeau a fi o națiune reală, etnică, împreună cu ceilalți români, din Moldova și Țara Românească. Patriarhul, care stătuse printre români, nu se îndoiește că "legătura de sânge și de simțiri" dintre toți românii era mai puternică decât politica principelui calvin și că atentatul la confesiunea românilor ar genera în mod cert intervenția domnilor Țării Românești și Moldovei. Intervenția - militară sau pașnică - a acestor domni este percepută de patriarh ca o măsură de apărare a evocatei "legături de sânge și simțiri", adică a unității românești. După 1600, intervenția factorilor politici din Valahia și Moldova pentru apărarea românilor din Transilvania este considerată ca un fapt natural, posibil oricând.

Se dovedește astfel încă odată că, după domnia lui Mihai Viteazul, românii trecuseră de la stadiul de solidaritate instinctivă la cel de solidaritate efectivă, pregătindu-se să facă tranziția de la națiunea medievală la națiunea modernă¹⁷.

Kiril Lukaris a fost un apărător al credinței răsăritene într-o lume a interferențelor și rivalităților. A fost martor în tinerețe la sinodul de la Brest (1596), prin care s-a confirmat unirea ortodocșilor (rutenilor) din Polonia cu biserica romană, pentru ca ulterior să asiste la asalturile calvine asupra românilor din Transilvania. În fața influențelor și presiunilor Reformei și Contrareformei, înaltul ierarh a simțit acut situația de criză a Bisericilor Răsăritului, aflate, multe dintre ele, în captivitate și supunere. Prin dialog, el a luat act de schimbările produse în Europa în materie de credință și de politică, s-a adaptat noii situații, încercând să păstreze specificul unei lumi creștine zbuciumate, în fruntea căreia fusese plasat în 1620. Poziția lui vedește flexibilitate, abilitate, deschidere spre dialog, dar și fermitate, demnitate și curaj, în ciuda declinului în care intrase civilizația Europei Răsăritene după decăderea Imperiului Bizantin.

¹⁷ P. Teodor, *op. cit.*, passim; Ioan-A. Pop, *Istoria Transilvaniei medievale...*, p. 250.